

НАГОЛОС ГРАМАТИКИ М. СМОТРИЦЬКОГО ЯК ВІДБИТТЯ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ АКЦЕНТНОЇ СИСТЕМИ

Розглядається наголос іменників у граматиці М. Смотрицького в порівнянні зі староукраїнським і сучасним наголошенням, аналізується акцентуація іншомовних слів, визначаються джерела їхнього запозичення.

Ключові слова: наголос, іменник, іншомовні слова, грецька та латинська мови.

Мелетій Смотрицький, здобувши ґрунтовну освіту в Україні й Німеччині, а потім викладаючи церковнослов'янську та класичні мови, зокрема в Київській братській школі, де певний час був її ректором, відчував гостру потребу в навчальному матеріалі для освітніх закладів. Уже відомим письменником 1619 р. він видає свою найвизначнішу працю «Грамматіки Славѣнскиа правѣльное Сѣнта҃ма», завдяки якій уславив своє ім'я в мовознавстві. Скодифікований М. Смотрицьким варіант церковнослов'янської мови, зорієнтований значною мірою на східні зразки, був визнаний у всьому православному світі. Граматика не раз перевидавалася в Україні й поза її межами і справила значний вплив на розвиток не лише освіти й лінгвістичної науки у східних і південних слов'ян. Після Євтимієвої редакції старослов'янської мови XIV ст., уже віджилої й неприйнятної для тодішніх конфесійних потреб, тим більше як мови східнослов'янського красного письменства, редакція М. Смотрицького була схвально сприйнята в Московській державі як один з об'єднавчих факторів усіх православних слов'ян під її проводом, а південними слов'янами, як вважав Ю. Шевельов, — «з огляду на привабливість обстоюваного в ній етимологічного правопису й головно завдяки її схваленню Москвою (пошана до якої пояснювалася тим, що це була єдина на той час незалежна православна слов'янська держава)»¹.

Чому освічений і талановитий учений не звернувся до рідної йому української мови, якою розмовляв, яку використовував у літературній творчості, яка повнокровно звучала в полемічних творах представників острозької школи Г. Смотрицького, Х. Філялета та інших авторів, нам навряд чи вдасться з'ясувати. Чи то відчував необхідність залучення до боротьби з католицизмом та уніатством (яке згодом сам прийняв і відстоював) об'єднаної сили всього православ'я, чи міцно тримала церковна традиція, але Мелетійів варіант церковнослов'янської мови, на основі якого постав російський граматичний лад, став порогом у розвитку староукраїнської літературної традиції.

¹ Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови.— Х., 2002.— С. 721.

І. Франко, який досліджував мову й літературу того періоду і високо цінував талант М. Смотрицького, відзначав: «В історії нашого язикознавства Смотрицький записав своє ім'я “Граматикою”, виданою в Єв'ю біля Вільна 1619 р., що з часом зробилася офіційним учебником у Московщині, та була невдалою пробою реакції проти уживання живої народної мови в нашій письменстві та утворення так званого вищого, книжного, ніби вченого стилю,— ідеї абсурдної, яка, одначе, довгі віки робила баламутство в історії нашого письменства, відвертаючи вчених людей від живої народної мови і від зацікавлення й самим джерелом всякого письменства народним життям»². Згадаймо хоча б Г. Сковороду з його намаганнями створити спільну для українського та російського народів літературну мову.

М. Смотрицький ніде не згадує грамастик своїх попередників: колективної праці «Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка» (Львів, 1591 р.) та «Грамматика словенска» Л. Зизанія (Вільно, 1596 р.), з якими, без сумніву, був знайомий. Нам залишається лише гадати, чому М. Смотрицький вважав їх недосконалими: може, мав на увазі «чистоту, правильність церковнослов'янської мови у названих посібниках (у них як паралельні і навіть основні форми наводяться українські)» або виклад теорії, однак, як зазначає В. В. Німчук, натяк у заголовку «правильное Сѣнтагма» стосується і цих праць³.

У передмові, написаній староукраїнською мовою, М. Смотрицький звертається до вчителів шкіл і підкреслює, що його завданням є надати їм можливість навчати дітей чистої слов'янської мови за правилами, так само, як вони навчають унормованих у граматиках грецької і латинської, а це допоможе дітям розуміти канонічне Святе Письмо й нести його в народ. Адже відомо, що старослов'янської мови, навіть у її східнослов'янській редакції, не знали не лише освічені прихожани, а й священники. Саме звідси постала потреба в перекладних словниках із церковнослов'янської на народну мову, як «Лексис...» Л. Зизанія, «Лексикон...» П. Беринди, перекладених староукраїнською Апостолів, учительних Євангелій, катехізисів тощо. Автор засвідчує тут свою участь у написанні букваря для початкової освіти: «Дѣткамъ оучитисѧ починаючимъ Бѣкварь / звѣкле рѣкши / Алфавитарь / зъ тои жъ Грамматѣки вычерпанный / авѣ склонѣніямъ Грамматичнымъ зъ лѣтъ дѣтѣннѣхъ зъ мѣвою зарѣзъ привѣкали, до вывѣченѧ подаванъ нехѣй бѣдетъ». Колективна підготовка й видання в 1618 р. «Букваря языка словенска» на основі рукопису Граматики, який у той час знаходився в друкарні, посвята праці Вселенському Патріархові Тимофію, та її численні перевидання, поширення й закріплення правописних норм, закладених у ній, на південь Славії, свідчать, на нашу думку, про те, що створення «Грамматіки Славенска...» було санкціоноване і, можливо, скоординоване найвищою церковною ієрархією. Потреба в цьому була велика, адже використання національних мов слов'ян, що намітилося в конфесійних виданнях, послабляло єдність і потугу Константинопольської Церкви. Особливо гостро стояла проблема церковного розколу в Україні, тому впровадження й підтримання єдиної для східних і південних слов'ян літературної мови зміцнювало православ'я східного обряду й разом з тим стримувало розвиток живомовної літературної традиції. «І все ж мелетіївська церковнослов'янська мова,— відзначає Ю. Шевельов,— ввібрала в себе, мабуть несамохить, певні українські риси в ділянці фонології, морфології, словництва й особливо наголосу»⁴. В. В. Німчук також під-

² Франко І. Зібрання творів : У 50 т.— К., 1983.— Т. 40.— С. 260.

³ Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.— К., 1985.— С. 95.

⁴ Шевельов Ю. Знач. праця.— С. 721.

креслює: «Найбільше відбився в пам'ятці вплив наголосу живої мови (насамперед західних говірок)»⁵.

Питання, наскільки церковнослов'янські стародруки, видані на теренах України та Білорусі, відображають українське наголошення, а отже, можуть бути залучені до досліджень історії нашого наголосу, лежить у тій самій площині — якою мірою ці тексти відбивають особливості тогочасної української мовної системи взагалі. Однак потрібно враховувати той фактор, що несистемне наголошення слів у рукописних пам'ятках не давало можливості відстежити акцентуацію у старослов'янській мові та її розвиток в окремих слов'янських мовах, на відміну від лексики, фонетики і граматики. Отже, автори використовували живий наголос свого регіону, який вони засвоїли з дитинства. Р. Брандт зазначає: «Наскільки мені відомо, російська акцентуація XV–XVI віків — давніших акцентованих рукописів не існує — може вважатися відповідною з нинішньою вимовою, і невідповідну з нею акцентуацію деяких рукописів потрібно пояснити впливом сербського правопису, який відзначався своїм, відмінним від російського, наголосом і до того ж за не зовсім усталеною системою, яка змішувала наголос і кількість. Збиті з пантелику постійними суперечностями між сербським правописом і російською вимовою, писарі іноді могли написати і зовсім жакливі й неіснуючі в жодній слов'янській мові форми типу *церкѡвъ, досто́инъ*»⁶. Зазначимо, що сербська друкована пам'ятка 1539 р. «Октоих», видана у Венеції, досить послідовно фіксує *церкѡвъ* (3, 7 зв., 55 та ін.). Південнослов'янський акцентний вплив, безперечно, відобразився в церковнослов'янських текстах і російського, і українського походження. Очевидно, акцентуація багатьох стародруків залежала головним чином від мовного досвіду їхніх авторів та орієнтації на певні зразки.

М. Лучкай зазначає: «Друковані у Венеції подають не такі наголоси, як видані в Росії або Польщі. [...] Виходить, що серби, друкуючи релігійні книги, використовували наголос своєї розмовної мови. Те саме робили росіяни. На цій підставі виникла розбіжність у наголосі у виданих книгах. Росіяни не перенесли всіх наголосів із біблійної мови в свою літературну мову. [...] Русини достатньо зберігають наголоси, але часто розходяться з росіянами і хорватами...»⁷.

І. Огієнко стверджував, що вже у XV ст. українці мали свою послідовну і струнку систему наголосу, вироблену попередніми віками. І тому московське наголошення, яке привніс І. Федоров у львівське видання Апостола 1574 р., було незвичним в Україні й «різало вуха львів'янам»: «Року 1639-го друкар Михайло Сльозка видрукував у Львові знову Апостола, — але тут уже всі наголоси українські...»⁸. Дуже часто лише наголос вказує на національну приналежність слов'янської писемної пам'ятки⁹.

Предметом нашого дослідження є наголос іншомовних слів у граматиці М. Смотрицького. Водночас, зважаючи на те, що основним матеріалом для цієї праці послужила Острозька Біблія, створена на основі новгородських списків XV ст. авторським колективом, до якого входили й росіяни, і набрана І. Федоровим, цікаво було б хоча б побіжно розглянути наголошення в ній слов'янської

⁵ Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства // Мелетій Смотрицький. Граматика. — К., 1979. — С. 88.

⁶ Брандт Р. Начертание славянской акцентологии. — СПб., 1880. — С. 38.

⁷ Lutskay M. Grammatica Slavo-Ruthena. — Budae, 1830. — С. 131–135.

⁸ Митрополит Іларіон. Український літературний наголос. — Вінніпег, 1952. — С. 43.

⁹ Див.: Огієнко І. І. Наголос яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії. — Л., 1925. — 28 с.

лексики, зокрема в зіставленні з кременецьким 1638 р. і московським 1648 р. перевиданнями граматики, адже ні сама праця, ні її перевидання не були об'єктом акцентуаційних досліджень. При наведенні фактів із стародруків для спрощення орфографії *оу*, *Ѹ* передаємо через *у*, *ѡ* — через *я*, *ѡ* — через *о*, *ѱ* через *пс*, *Ѹ* через *кз*, *кє*; *ѣ* випускаємо, титли розкриваємо, прийменники від іменників пишемо окремо.

«Грамматіки или писменница языка Словенскаго тшчателем вкратце издана в Кремьянци...» — перероблене, скорочене і спрощене перевидання граматики М. Смотрицького, автором якого вважають луцького єпископа А. Пузину. Наголос у ньому проставлений не так послідовно й практично повністю збігається з оригіналом.

Натомість акцентуація московського дещо переробленого видання містить значні розбіжності порівняно з оригінальним текстом. Наведемо їх з перших чотирьох сторінок:

Грамматика М. Смотрицького 1619 р.

граммáтѣки — род. (1/2)
глаголáти (1/2)
сѣнтáксѣс (1/2 — двічі)
сѣя чѣтѣри чáсти (1/2)
ѹчáт (1/2)
ѹчѣт (1/2 — 4 рази)
граммáтѣки — род. (1/2 зв.)
в стрѡцѣ знамѣн (1/2 зв.)
чѣто ест писмѣя (1/3)
писмѣн — род. (1/3 — двічі)
сáма собѡю (1/3, 1/3 зв.)
твѡрѣят (1/3 зв. — двічі)
втѡром (1/3 зв.)
на трѡе (1/3 зв.)
двоврѣмѣнная (1/3 зв.)

Московське видання граматики 1648 р.

граммáтѣки — род. (45)
глаголáти (45)
сѣнтáксѣс (45 — двічі)
сѣя чѣтѣри чáсти (45)
учáт (45)
учѣт (45 — 4 рази)
граммáтѣки — род. (45 зв.)
в стрѡцѣ знамѣн (46)
чѣто ест писмѣя (46)
писмѣн — род. (46 — двічі)
самá собѡю (46 зв. — двічі)
твѡрѣят (46 зв.)
вторѡм (47)
нá трѡе (47)
двоврѣмѣнная (47)

Не будемо спинятися на аналізі наведених акцентних розбіжностей. На частину з них указує І. Огієнко¹⁰, деякі можна пояснити, спираючись на сучасний наголос (наприклад, цікавим є давнє явище російської енклізи *на трое*). Відмінностей у наголошенні спільнослов'янської лексики між двома виданнями дуже багато, причому показових для сучасних української та російської мов. Ця тема заслуговує окремого широкого дослідження. Розглянемо лише один актуальний, на наш погляд, приклад. У розділі «О имени» впадає в око розбіжність акцентування лексеми *римлянин*: *римлянін*, род. *римляніна*, мн. *римляне*, род. *римлян* (См. Мел.¹¹, 7/2 зв. — 7/3) і *рѣмлянин*, род. *рѣмлянина*, мн. *рѣмляне*, род. *рѣмлян* (Моск. вид., 117 — 117 зв.), яка нині в обох мовах має однаковий наголос. Про невинуватість цього факту свідчать наведені ілюстрації, які можна вважати характерними для цієї парадигми: *галілієанин*, *пардянін*, *персянін*, *вільнянін*, *льовянін*, *корїндянін*, *егїптянин*, *хрїстїанин* (См. Мел., 7/3) і *галілієанин*, *пáрдянин*, *пѣрсянин*, *вѣльнянин*, *льѡвѣянин*, *корѣндянин*, *егѣптянин*, *хрїстїанин*, а також додане *ѡлогѡжанин* (Моск. вид., 117 зв.), *пѣрсянина* — род. (Моск. вид., 20). У кременецькій граматиці внесено одну правку: замість *егїптянин* наголошено *егѣптянін* (1/8).

¹⁰ Митрополит Іларіон. Знач. праця. — С. 44.

¹¹ Список скорочень див. у кінці статті.

І. Огієнко, порівнюючи наголоси Острозького збірника 1588 р. та Апостола московського 1563 р. за його львівським виданням 1574 р., зазначає: «В назвах народів на -анин, -янин наголос падає, як і в живій мові, на *á*, *я*: римляне 14 б, римлянь 10, к римлянамъ 110, ізмаилтянь 22, македоньянь 77 і др.; Апостол: римлянинъ 46, 47, римлянина 38, 46, римляномъ 38 та ін.»¹²

Інші давні українські пам'ятки та західноукраїнські джерела фіксують іменник *римлянин* переважно із суфіксальним наголошенням, пор.: *римлянін* (Рад., 52; Желех., II, 803; Грам., 207, 211) і *римлянін* (Рад., 265; Л. Укр., II, 377) при *римлянін* (Слав., 501), род. *римляніна* (Філ., 46/1 зв.; Бар., 447 зв.; Грам., 211), *рымляніна* (Гал., 32 зв.; Рад., 44, 1053), дав. *рымляніну* (Л. Укр., II, 470), мн. *рымляне* (Остр. зб., 193; Єв. 80, 80²; Гал., 25, 38 зв., 66, 108 зв.), *рымляне* (Рад., 46, 197, 1053), *рымляни* (Франко, XVI, 528; Грам., 211) і *рымяне* (Філ., 13/1 зв.), *рымляне* (Шевч., I, 332), род. *рымлян* (Бар., 174 зв.; Франко, X, 99), *рымлян* (Рад., 142, 899, 928) і *рымьянов* (Філ., 13/2 зв.), *рымлян* (Шевч., II, 292; Л. Укр., II, 363). Г. Голоскевич подає *рымлянин*, род. *рымлянина*, мн. *рымляни*, род. *рымлян* (Голоск., 340), далі в українській лексикографії закріплено в однині та множині кореневий наголос.

Наведемо ще кілька показових прикладів з історії наголошення іменників на **-анин (-янин)**: *волянїнін* (Желех., I, 135; Грінч., I, 249), *галичанїн* (Желех., I, 117), *егіптянін* (Желех., I, 213), род. *егіптяніна* (Рад., 155 — тричі), мн. *егіптяне* (Гал., 42 — двічі), *егіптяни* (Л. Укр., II, 477), *ізраїльтянін* (Бар., 380 зв., 381), мн. *ізраїльтяне* (Гал., 98), *львовянін* (Желех., I, 399; Грам., 122), *назарянін* (Єв., 186² зв., 188² зв.), род. *назаряніна* (Єв., 115 зв., 118; Моґ., 280; Бар., 20; Гал., 96 зв.), *самарянін* (Єв., 147², 149² зв., 153²; Бар., 314 зв., 318, 320 зв.), дав. *самаряніну* (Філ., 21/4), мн. *самаряне* (Єв., 133 зв., 136, 136 зв.), *финикїане* — мн. (Філ., 34/2).

Ураховуючи й інші факти, у тому числі з Чудівського Нового Завіту 1355 р., — першої акцентованої східнослов'янської пам'ятки, автор якої — чернігівчанин, доходимо висновку, що в українській мові іменники на **-анин (-янин)** від іншомовних топонімів, отримавши первісно наголос запозиченого слова, дуже рано за аналогією до питомих утворень узагальнили в однині наголошення на другому, сингулятивному, суфіксі, а у множині, коли він випадав, — на першому. Пізніше, очевидно, під впливом множинних форм відбулося вирівнювання наголосу. У російській мові наголосові процеси відбувалися інакше, але в тому ж напрямку і, порівняно з українською, зі значним часовим зсувом. Перебудова наголошення в аналізованих утвореннях збіглася в російській лексикографії з періодом закріплення акцентних норм. Тому сучасний російський нормативний наголос іменників на **-анин (-янин)** досить строкатий. Поряд із *аравитянін*, *варшавянін*, *егіптянін*, *ізраїльтянін*, *києвлянін*, *молдавіянін*, *персіянін*, *сербіянін* тощо усталеними є *ассиріянін*, *афініянін*, *авилонянін*, *вольніянін*, *евреянін*, *латвіянін*, *македбнянін*, *рымлянін*, *турчанін*, *филістімлянін*, *финикіянін*. Давній російський наголос деяких іменників ще фіксують авторитетні лексикографічні джерела середини минулого століття: *аравїтянін* (ТСРЛЯ, I, 51), *аравитянін* і *аравїтянін* (ССРЛЯ, I, 175), *егіптянін* (ТСРЛЯ, I, 826). А. А. Залізник зауважує, що в нелітературному мовленні деякі слова з цієї групи «можуть наслідувати основну модель» (*рымляне*, *афіняне*, *авилоняне*)¹³.

¹² Огієнко І. Український наголос в XVI віці // Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. — Ленинград, 1928. — С. 445.

¹³ Залізник А. А. От праславянской акцентуации к русской. — М., 1985. — С. 111.

З таким самим, як у сучасній російській мові, наголосом ці іменники потрапили до українських словників, за винятком віджилих *евре́янин* і *турча́нин*, а також слова *во́льнянин* (бо для українця *во́лінянин* те саме, що для сучасного росіянина *россі́янин*). Цілком очевидно, що таке копіювання російського наголосу було невиправданим, але, на жаль, практика слідування російській лексикографії в акцентуації іншомовних слів і субстантивних утворень від них триває й досі. В «Інверсійному словнику української мови», створеному на базі одинадцятитомного тлумачного словника, помилково, але, на нашу думку, зовсім не випадково кореневонаголошені лексеми *ассирі́янин*, *латиня́нин* та акцентоване дwoяко (зважаючи на хитання в російських словниках) слово *фінікі́янин* подано із суфіксальним акцентом. Це могло вплинути на запровадження в «Українському орфографічному словнику» 2006 р. суфіксального наголошення в іменниках *латиня́нин* (там же, I, 362) і *македоня́нин* (там же, I, 378). Далі справа не пішла, водночас уведено лексему *лакедемб́янин*, -а, мн. -яни, -ян з невластивим українській мові наголосом. Зважаючи на те, що лексикографічні джерела нині активно поповнюються, варто враховувати специфіку українського наголошення цих утворень.

ГраMATика М. Смотрицького, як і майже всі українські стародруки, послідовно акцентована. Автор приділив достатню увагу і вченню про наголос. Наголос розглянуто у двох із чотирьох виділених розділів граматики — орфографії та просодії. З огляду на традицію проставляти акценти в друкованих текстах над кожним словом, що зумовлено практичними потребами богослужбової відправи, звернення вченого до наголосу в розділі «О орфографіі» цілком логічне: «Орфографіа учит пра́во писа́ти, и гла́сом в рече́нїих пра́мо ударя́ти» (1/2). Наголос же «ест рече́нїи просо́дію ве́рхнею знаменова́нїе» (1/2 зв.). Просодію М. Смотрицький поділяє на *орфографі́йну*, тобто «возноше́нїя или́ утисне́нїя гла́са письменнаго в писа́нїи или́ глагола́нїи» (2/2 зв.) і *стіхотво́рну*, що вивчає, як «художество стіхотво́рное под ме́тром или́ мѣрою слог коли́чества бы́ти глаго́лем» (30/4), присвятивши обом окремі розділи.

Учений виділяє три типи наголосу, для кожного з яких наявний окремий знак: *оксі́я*, або *бстры́я* (риска похилена справа наліво), що ставиться над наголошеним голосним усіх складів, у тому числі кінцевого, якщо він був закритим (*чело́м, двє́рь*), *варі́я*, або *тяжкі́я* (риска похилена зліва направо), яка ставиться над наголошеним голосним кінцевого відкритого складу (*твори́, зєло́*), та *періс-помє́ны*, або *облє́чены́я* (у формі відкритого донизу півкруга). Вона може стояти над довгими, за потрактуванням автора, голосними (*и, ы, ъ*) перед одиничним приголосним: 1) у передкінцевому складі, якщо наступний відкритий *єстеством кра́ток* з *є* або *о* (*сіло́, твори́те*), але *чи́сте*, бо після наголошеного йдуть два приголосних (далі використовуємо лише один знак наголосу: *´*); 2) у кінцевому складі, якщо наступний приголосний м'який (*сѣ́нь, рукоя́ть*), але *ви́ждь*, *чело́вѣк*, а також у іменах родового множини для розмежування їх з формами однини з таким самим буквеним складом (*чело́вѣк, учєні́к*).

П. Житецький справедливо зауважує, що вчення про просодію, і наголос зокрема, «одягнуто» М. Смотрицьким у грецьку термінологію, воно ґрунтується на грецькій системі й не відбиває слов'янської системи наголошування¹⁴, однак треба мати на увазі, що такі знаки наголосу розставлено в українських стародруках, і автор мав дати їм обґрунтування.

¹⁴ Житецький П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке.— К., 1889.— С. 24.

Для сучасної акцентологічної науки граMATика М. Смотрицького цінна не так поданими в ній теоретичними положеннями про наголос (вони дещо вужче представлені й у попередніх граMATиках, і суттєвих відмінностей між ними немає), а насамперед фактичним матеріалом, що дає можливість простежити етапи історичного розвитку української наголосової системи.

Акцентуація слов'янського іменника у відмінковій парадигмі досить повно представлена в аналізованій граMATиці, що дозволяє зробити деякі узагальнення. Наголошення іменників майже не відрізняється від сучасного українського. Так, коренева акцентуація в усіх формах однини і множини властива лексемам *дѣва* (4/5 зв. — 4/6), *воєвѣда* (4/6 — 4/6 зв.), *вѣдин* (6/1 — 6/1 зв.), *друз* (6/3 — 6/3 зв.), *сѣрдце* (6/6 — 6/6 зв.), *люבודѣй* (9/1 зв. — 9/2), *збповѣдь* (7/8 зв. — 8/1); суфіксальна — словам *святѣйна* (5/6 — 5/6 зв.), *отрочѣ* (6/8 — 6/8 зв.), флексійна — *грѣх* (6/4 — 6/4 зв.), *отѣц* (6/5 — 6/5 зв.), *жрѣц* (6/7 зв. — 6/8). Іменник *рукá*, якому в праслов'янській мові був властивий рухомий наголос¹⁵, на східнослов'янському ґрунті зазнав уніфікації наголошення в однині на флексії (крім кличного відмінка), у множині залишилося давнє. ГраMATика вже фіксує ці зміни, і наголос у ній відповідає сучасному: *рукá*, род. *рукі́*; мн. *ру́ки*, дав. *рукáм* (4/8 — 4/8 зв.). У московському виданні наголос частини слів відмінний: *имя́* (См. Мел., 7/1) — *імя́* (Моск. вид., 115), *кра́гуи* (См. Мел., 9/1) — *крагу́и* (Моск. вид., 128), *ходо́тай* (См. Мел., 8/6 зв.) — *ходáтай* (Моск. вид., 124 зв.) та ін.

Однак є й акцентуаційні відмінності. Так, слово *п'яніця* подано з давнім кореневим наголошенням: *пїяниця*, род. *пїяници*, мн. *пїяници*, род. *пїяниця* (5/2 зв. — 5/3), яке донині збереглося в більшості південно-західних говорів. Те саме стосується лексем *знамѣння* і *камїння*, які, як відзначає В. Г. Скляренко, у староукраїнській мові під впливом трискладових іменників із суфіксом *-ѣје* (*волбѣся*, *жолудѣя*) отримали наголос на другому складі¹⁶. ГраMATика М. Смотрицького, як і багато інших давніх пам'яток, цих змін ще не фіксує: *зна́меніє*, род. *зна́менія*, мн. *зна́менія*, род. *зна́меній* (9/3 — 9/3 зв.), *ка́меніє*, род. *ка́менія* і *ка́меній* (9/6 зв.).

З давньою флексійною акцентуацією вжито також іменники *суддѣ та ярмо́*: *судіа́*, род. *судіи́*, мн. *судіи́*, род. *судіи́* (5/5 — 5/5 зв.), *ярѣм*, род. *ярма́*, мн. *ярма́*, род. *ярѣм* (5/8 зв. — 6/1). У східнослов'янських мовах вони внаслідок дії тенденції до протиставлення відмінкових форм однини і множини отримали у множині кореневий наголос.

Із XVII ст. українські пам'ятки починають фіксувати результати дії тенденції до акцентуаційного протиставлення відмінкових форм однини і множини первісно кореневаголошених іменників, що полягають у зміні кореневої акцентуації в множині на флексійну. У розгляданій праці цього процесу не відображено: *брат*, род. *брата*, мн. *братіє*, зн. *браты* (7/7 — 7/7 зв.), *мáтерь* і *мáти*, род. *мáтери*; мн. *мáтери*, род. *мáтерій* (8/1 зв. — 8/2). Унаслідок дії зазначеної тенденції флексійну акцентуацію форм множини отримали й іменники чоловічого роду праслов'янської рухомої парадигми, попередньо зазнавши вирівнювання наголошення на корені. М. Смотрицький подає такі іменники з незмінною кореневою акцентуацією: *дом*, род. *дѣму*, мн. *дѣми*, род. *дѣмов* (7/6 зв. — 7/7), в іменнику *син* у множині на *-ове* узагальнено флексійну акцентуацію, на *-ы* спостерігаємо невизначеність: наз. *сыны* і *сынѣве*, род. *сын* і *сынѣв*, дав. *сыном* і

¹⁵ Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія.— К., 1998.— С. 99.

¹⁶ Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник.— К., 2006.— С. 468.

сынбвом, зн. сынбы і сынбвы, кл. сынбы і сынбве, ор. сыны і сынáми, місц. сынéх і сынбвех (6/7 зв.).

Окремої уваги потребує наголошення вокатива. Окситоновані іменники у сучасній українській літературній мові поступово втрачають давній кореневий наголос кличного відмінка й отримують флексійний, як-от: *горб*, *рікб*, *бійцб*, *мудрецб*. Цей процес в іменниках I відміни, як засвідчують монографія І. Гануша і граматики С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера¹⁷, виник у південно-західних говорах. О. Потебня українського вокатива з флексійним наголосом не допускає взагалі¹⁸. Послідовно наголошений на корені кличний відмінок й у М. Смотрицького: *рукá* — *руко* (4/7 зв.), *судіá* — *судіє* (5/1), *грѣх*, род. *грѣхá* — *грѣше* (6/4), *отси*, род. *отцá* — *отче* (6/5), *жрец*, род. *жерцá* — *жерче* (6/7 зв.), *врачъ*, род. *врачя* — *врачо* (9/5). У граматиці Л. Зизанія деякі іменники I відміни мають флексійний наголос вокатива: *Лукб* (31 зв.), *судія* (33), а в московському виданні граматики Смотрицького й іменники II відміни: *врачб* (Моск. вид., 131).

Виходячи з положень М. Смотрицького «Опáсно прóчее бдюдóмо б́уди: во грéческих речéннйх ортогрáфнй грéческой, в латнских латнстей храним́й б́ыгнй, иво еврейских еврейстей» (2/2) і, як зазначено вище, «Ортогрáфнй учнт прáво писáти, и глáсом в речéннйх пря́мо ударя́ти» (1/2), слід очікувати в Граматиці послідовного подання в іншомовних словах акценту мови-джерела. Автор цього правила переважно дотримується:

амфіврахнй (31/3) з гр. *ἀμφίβραχος*; сучасне *амфібра́хій* з лат. *amphibrāchys*, *uos* (за генітивом), у московському виданні, мабуть, помилково *амфіврахнй* (340);

анапéст (31/3) з лат. *anapaestus* (гр. *ἀναπαεστος*);

анепс́ій (8/8) з гр. *ἀνεψιός* «племінник, двоюрідний брат»;

анóмал'а, *о ...анóмалех* (5/7), *анóмала* (20/6), вірогідно, утворення від грецького прикметника *ἀνωμαλος*, з якого походить *ἀνωμαλία*, пор. *анóмальных* (4 — передмова) (лат. *anōmālia*, відповідно до якого сучасне наголошення);

апокалн́псис (8/3) з лат. *apōcālypsis* (гр. *ἀποκάλυψις*, відповідно до якого — сучасний наголос);

аргумéнта — наз. мн. (3 — передмова) з лат. *argumentum*;

арбма (6/8 зв.) з лат. *arōma* і гр. *ἀρωμα*, *ἀρώματος*;

артос (7/5), *артос*, род. *артоса* (7/5 зв.) з гр. *ἄρτος* «посвячений пасхальний хліб»;

áсма (6/8 зв.) з гр. *ἄσμα*;

в́арвар (25/7) з гр. *βάρβαρος*;

екзáметр (31/3 зв., 32/4 зв.) (*гекзáметр*) з гр. *ἑξάμετρος* (лат. *hexāmeter*);

ýмны — наз. мн. (31/3 зв.) (*ѓимн*) з гр. *ὑμνος*, про що свідчить графічне оформлення та контекст (лат. *hymnus*);

гумнáсiон (7/5 зв.), *гумнáсiон* (9/4) (*ѓимнáзiя*) з гр. *γυμνάσιον*;

ор́ізонт (7/3 зв.) (*горизонт*) з гр. *ορίζω*, *ορίζοντας*;

грáмма (6/8 зв.) (*грам*), як зазначено, з гр. *γράμμα*;

дáктвль (31/3, 31/3 зв.), зн. *дáктвля* (31/5), ор. *дáктвлем* (31/5, 31/5 зв.), наз. мн. *дáктвль* (31/3 зв., 31/4), найімовірніше, з гр. *δάκτυλος* (лат. *dactylus*);

д́іáлект (3 — передмова), род. *д́іáлекта* (1/8, 26/1, 26/3, 26/3 зв. та ін.), дав. *д́іáлекту* (26/4), ор. *д́іáлектом* (30/3 зв.), род. мн. *д́іáлектов* (2 — передмова) з гр. *διάλεκτος*; сучасний нормативний наголос відповідно до лат. *dīālectos*;

д́іáлектiки — род. (30/1) з лат. *dīālectice*, принаймні наголос постав під впливом латини, бо від гр. *διαλεκτικός* первісно наголошенням був би передостанній склад;

д́іскос (7/1), *д́іскос*, род. *д́іскоса* (7/5 зв.) з гр. *δίσκος* «диск; церковний посуд»;

¹⁷ Hanusz J. Über die Betonung der Substantiva im Kleinerussischen.— Leipzig, 1883.— S. 73; Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache.— Wien, 1913.— S. 250.

¹⁸ Потебня А. А. Ударение / Подгот. к изд. В. Ю. Франчук.— К., 1973.— С. 115.

δίφθόνγοι — ор. (1/6 зв.) з лат. *diphthongos*, гр. наголос *δίφθογγος* подає у своїй граматиці Л. Зизаній: *δίφθονги* — наз. мн. (4 зв.), *δίφθονгов* — род. мн. (4);
δόγμα (4/1 зв., 6/8 зв.) з гр. *δόγμα*;
εμβλίμα (6/8 зв.) з гр. *εμβλημα* (сучасне *εμβλέμα* від лат. *emblemata*);
ενέρεια (26/1), *ενέρεια* — зн. (25/2 зв.) з гр. *ενεργεια* «діяльність, сила»;
ετυμολογία (1/2), *ετυμολογία* (3/1) з лат. *etymologia* (гр. *ετυμολογία*);
ιερείς, *ιερέα*, мн. *ιερέε*, *ιερεί* (8/7 — 8/7 зв.) з гр. *ιερείς*;
εικόνα (1/6 зв.), *ικόνу* — зн. (30/1 зв.) з гр. *εικόν, όνος*;
ήπαρχ (1/7), *ήπαρχ* (30/7) (*επαρχ*) з гр. *επαρχος*;
κομήτα (4/1 зв.), як зазначає автор, з гр. *κομήτης* (лат. *comēta*);
λέξις (3 — передмова) з гр. *λέξις* «слово»;
λέξιι — наз. мн. (3 — передмова) з лат. *lectio*;
λίος (1/8 зв.), як зазначає автор, «от лядсакого» (п. *los* «жереб; доля»);
λόγικα (1/8 зв., 2/7), *λόγικα* — род. (30/1) з лат. *logica*;
μεταμόρφωσις (8/3) з гр. *μεταμόρφωσις* «зміна, перетворення» (сучасне *μεταμόρφωσις* відповідно до лат. *metamorphōsis*);
μούσα (4/7), *μούсы* — род. (31/3 зв.) (*муза*) з гр. *μουσα*;
νύμφα (4/7) з гр. *νύμφη*;
ορθογράψια (1/2 зв.), *ορθογράψια* (1/2, 1/2 зв.), *ορθογράψια* (2/2, 5/8, 6/6 зв., 16/2 зв.), *ορθογράψιι* — род. (2/2), *οο* *ορθογράψιι* (30/4), *κο* *ορθογράψιι* (2/2), *πο* *ορθογράψια* (1/6 зв.) з лат. *orthographia* (гр. *όρθογραψία*);
планета (4/1 зв.), як зазначено, з гр. *πλανήτης*;
поета — наз. (4/1 зв., 4/7), *поету* — род. (30/3 зв.), як зазначено, з грецької мови (гр. *ποιητής*), однак, зважаючи на акцентуаційну та графічну близькість до лат. *poēta*, очевидно, орієнтиром була латина, пор. ще *поетіки* — род. (30/1) (лат. *poētica*, гр. *ποιητική*);
сакрамент (7/6 зв.) з лат. *sacramentum*;
сінтакма з гр. *σύνταγμα* «побудова, порядок, організація, лад» (сучасний наголос з французької через російську);
сінтаксис, род. *сінтаксіос*, мн. *сінтакси*, род. *сінтаксіи* (8/2 зв.) з гр. *σύνταξις* (у московському виданні спочатку послідовно авторський наголос *сінтаксіс* (45 — двічі та багато ін.), потім змінено на *сінтаксіс* (280, 326 та ін.);
спудей, род. *спудея* (25/5 зв.) з гр. *σπουδαίος*;
схіма (29/8 зв.), *схімата* (29/8), *схіматісма* (15/7 — двічі), *в схиматісмах* (15/6 зв.) з гр. *σχίμα*, зменш. *σχίματιον* і *σχίματισμός* «форма, схема»;
тéma (6/8 зв.) з гр. *θέμα*;
темперамент (7/6 зв.) з лат. *temperamentum* (суч. *темперамент*, мабуть, з польського *temperament* або за аналогією до запозичень через цю мову на *-мент*);
трапéзь — дав. (23/4) з гр. народн. *τραπέζα*;
хронограф (30/3 зв.) з гр. *χρονογράφος* (сучас. *хронóграф* відповідно до лат. *chronographus*);
іамв (31/3, 31/4), *іамв* (31/4 зв.), род. *іамва* (31/4) (ямб), де спостерігаємо хитання між гр. *ιαμβος* і лат. *iambus*.

Навіть побіжний огляд акцентуації іншомовних слів у граматиці М. Смотрицького показує, що вона значно відрізняється від сучасної української, але, як свідчать інші тогочасні пам'ятки, написані староукраїнською мовою, такий же наголос був поширеним у кінці XVI–XVII ст., напр.: *αποκαλύψις* (Бер., 346), *в апокаліпси* (Гал., 19 зв., 23 зв., 24, 105; Бар., 325 зв.; Рад., 14, 67, 187, 480); *діялект* (Зиз. Л., 1), у кременецькому виданні *дйáлектa* — род. (12/3), у московському — *дйáлектa* — род., *дйáлектom* — ор. (294 зв., 328), так само *дйáлектom* (Бер., 2 — присвята).

Це був період становлення наголошення іншомовних слів в українській мові й конкуренції двох мовних стихій — грецької та латинської. Вибір того чи того акцентного типу супроводжувався хитанням наголосу в багатьох лексемах не лише в різних стародруках, але й у межах одного твору. Не вдалося уникнути цього і М. Смотрицькому, пор.: *παράδιμα* (4/1 зв., 5/3 зв., 6/8 зв., 16/2, 20/3 зв.,

20/4, 20/5, 31/4) від гр. *παράδειγμα* і *παράδειγμα* (5/6, 5/6 зв., 8/6 зв., 22/5 зв., 11/8) від лат. *p̄r̄ādigma*. Цікавим є випадок, коли автор, покликаючись на грецизми, подає іменник *анаѳема* (6/8 зв.) з латинським наголосом (лат. *ānāthēma*), грецький же *ανάθεμα* став нормативним для сучасної української мови. В українських стародруках спостерігається вагання акцентуації у цьому слові за грецьким і латинським зразками, напр.: *анаѳему* — зн. (Філ., 48/2) і *анаѳема* (Філ., 12/1 — двічі), але грецький наголос трапляється дуже рідко: *анаѳима*, *анаѳема* (Бер., 342); у переважній більшості випадків: *анаѳема* (Остр. зб., 21, 86, 88, 153, 220; Рад., 164, 648), *анаѳемѣ* — дав. (См. Гер., 4³; Мог., 36; Рад., 164), *анаѳемою* — ор. (См. Гер., 10³; Остр. зб., 65²) та ін.

М. Смотрицький працював над своєю граматиною в період широкого зацікавлення всім грецьким, навіть коли аргументи на користь грецької культури використовувалися в полемічній літературі як доказ вищості християнської релігії східного обряду: «А кому на свѣте мѡже быти тайно, же з греков философѣ, з грѣков богословцы увесь свѣт маѣть, без котѡрых и его рим ничого не знаѣть» (См. Гер., 7²). Учений добре знав грецьку мову, віддавав їй перевагу, тому алогічним, на перший погляд, є використання ним латинського наголосу для грецизмів. Однак треба мати на увазі, що наголос значної частини запозичених слів, які активно вживалися в певних сферах життєдіяльності суспільства, уже установився. Очевидно, існували певні традиції наголошення груп лексики, що склалися в навчальних закладах. Братські школи в Україні виникли ще в XV ст. на зразок польських, і в них, безперечно, переважала латина.

Отже, зовсім не дивно, що, характеризуючи грецьку систему віршування, М. Смотрицький подає окремі терміни з латинським наголосом. Узагалі акцентуація літературознавчої термінології, на відміну від мовознавчої, досі є проблемною. Спірним і, на нашу думку, не виправданим було закріплення за лексемою *ананест* грецького варіанта наголошення. Латинський наголос цього слова ще від М. Смотрицького прижився в нашій мові: *ананѣст* (РУС, 4; СЧС, 31). З другої половини XX ст. під впливом російської лексикографії запроваджено подвійний наголос: *ананѣст* і *ананѣст* (Орф., 20), *ананѣст* і *ананѣст* (УЛВН, 24), а з 80-х років залишено за російським зразком того періоду лише *ананѣст* (ОС, 30; ОСУМ, I, 40). Звичайно, такі лексикографічні зміни не мають нічого спільного з наголошенням терміна в усному мовленні, що засвідчують спеціалізовані літературознавчі видання та ненормативні словники: *ананѣст* (ЛСД, 39; НТСУМ, I, 41; ТСУМ, 30; ВТСУМ, 17). На нашу думку, потрібно повернути подвійне наголошення цієї лексеми, адже нині немає підстав прив'язувати наголос до походження слова, тим більше до російської практики. Переважна більшість літературознавчих термінів має у нас латинський наголос.

Крім уже наведених (*амфібрэхій*, *ананест*, *гекзаметр*, *ямб*), розглянемо наголошення всіх зафіксованих у Граматиці слів, що характеризують античне віршування. Термінів *акаталікт* (31/4) з гр. *ἀκατάληκτος* «те саме, що *акаталектичний вірш*» (лат. *acātālectus*), *палімвэхій* (31/3 зв.) з гр. *παλιμβάκχιος* «те саме, що *антибэхій*» (лат. *pālīmbacchīus*), *трімакр* з гр. *τρίμακρος* «те саме, що *молѡс*» (лат. *trīmacrus*) українські та російські словники не подають. При передачі українською мовою перше і третє слова мали б, на нашу думку, латинський наголос (*акаталѣкт*, *тримáкр*), друге — грецький (*палімбáхій*). Місце сучасного наголосу в запозиченнях пов'язуємо не з мовою-джерелом, як це властиво для аналізованої праці, а з моделями, які склалися у процесі акцентуаційної адаптації іншомовних слів. Скажімо, в українській мові фіналі *-ект* та *-ей* завжди наголошені незалежно від того, який наголос мали іменники з цим компонен-

том у мовах, що спричинилися до запозичення (*аспéкт, діалéкт, плюсквамперфéкт*); у Граматиці: *спонді́й* (31/3, 31/3 зв.), *спонді́а* — род. (31/4, 31/5), *спонді́єм* — ор. (31/5), *спонді́є* — наз. мн. (31/3) з гр. *σπονδεῖος*, так само лат. *spondēus*; *трохей́* (31/3), *трохей́єм* — ор. (31/5) з гр. *τροχαιός*, так само лат. *trōchaeus*. Іменників на **-акр** у нашому словнику дуже мало, але нові лексичні надходження будуть наголошені за моделлю *амфіма́кр*, хоч у М. Смотрицького *амфімакр* з гр. *ἀμφίμακρος*, інакше лат. *amphīmacrus*. Постійно наголошений у сучасній мові голосний перед фінально **-хій**, як *ва́кхій* (31/3) з гр. *βάκχειος*, інакше лат. *bacchius*; *пυρρί́хій* (31/3), *пυρρί́хія* — род. (31/3) з гр. *πυρρίχιος*, так само лат. *pyrrhīchīus*, але *трі́врахв́й* (31/3) з гр. *τρίβραχως*, інакше лат. *trībrachus*.

Іменники на **-метр** наголошують у сучасній українській мові за двома моделями: або акцентований голосний цього кореня, або попередній голосний. Тому наголос термінів *пента́метр* (31/3 зв.) з гр. *πεντάμετρος* (лат. *pentāmeter*) та *трі́метр* (31/4) з гр. *τρίμετρος* (лат. *trīmēter*) нині різний: *пента́метр* (ЛСД, 543; ОСУМ, II, 97), але *тримéтр* (ЛСД, 694; ОСУМ, II, 707). У давніших джерелах ще натрапляємо на *трі́метр* (СЧС, 436), уже сучасне спеціалізоване російське видання рекомендує подвійний наголос у цьому слові: *трі́мeтр* (ЛЭС, 445).

Слід відзначити, що не завжди наголос кожного іменника чітко прив'язаний до однієї з мов, бо в той час уже відбувалося вирівнювання акцентуації іншомовних слів за фіналями, тобто кінцевими компонентами. Так, українським іменникам на **-ика** невластивий був наголос на передостанньому складі, й тому лексема *граммáтїка* (4 — передмова, 1/8 зв.), род. *граммáтїки* (1/2 зв., 30/1 — двічі), *граммáтїки* (2 — передмова, 1/2, 25/7 зв., 27/4), дав. *граммáтїце* (4 — передмова) подана з наголосом на третьому від кінця складі, як у лат. *grammáīca*, хоч, орієнтуючись при написанні свого підручника на грецькі зразки, мав на увазі гр. *γραμματικῆ*, що використав у своїй граматиці Л. Зизаній, відповідно із заміною грецького закінчення і звичним у таких випадках відтягненням наголосу: *граммáтїка* (1 — двічі), род. *граммáтїки* (1, 1 зв.) тощо. Такий же наголос поставлено в московському виданні: *граммáтїки* — род. (1, 2, 3, 327 зв. та ін.), *граммáтїки* (16, 17, 37 та ін.), зн. *граммáтїку* (2).

Акцентуаційних змін зазнали також грецизми на **-ія**, в яких під впливом латини досить рано розпочалося узагальнення наголошення на третьому від кінця складі, і цей процес у граматиці М. Смотрицького зафіксовано. Так, з грецьким акцентом подано лексеми *теологі́а* (2/1 зв.) з гр. *θεολογία*, *філософі́а* (2/1 зв.) з гр. *φιλοσοφία*, однак в *хронологі́ї* (30/3 зв.) з гр. *χρονολογία*, а також *просоді́а* (1/2 — двічі, 30/3 зв.), *просоді́я* (2/2 зв. — 4 рази), *просоді́и* — род. (2/5 зв., 30/4 зв.), *ко просоді́и* (2/2 зв.), *просоді́єю* — ор. (1/2 зв., 2/2 зв. — двічі) з гр. *προσῳδία* (лат. *prōsōdīa*), де вчений використовує латинський акцент, уживаючи останній термін для опису грецької просодійної системи, перенесеної на церковнослов'янський ґрунт.

Подекуди відмінність у наголошенні слів, що спостерігається в давніх пам'ятках, неможливо пояснити ні впливом різних мов-продуцентів чи посередників, ні українськими акцентуаційними законами. Наголос окремих запозичень відображає акцентну варіантність у самій мові-джерелі: *трапéзы* — род. (Гал., 189), *трапéзами* — ор. мн. (Філ., 48/2), *трапéзу* — зн. (Мог., 187 зв., 215 зв.), *трапéзою* — ор. (Мог., 24I) і *трапéза* (Бер., 464), *трапéзы* — род. (Бер., 345; Рад., 78, 948 — двічі), *трапéзу* — зн. (Сл., 53; Рад., 1017), *на трапéзу* (Сл., 13; Рад., 514), *трапéзою* — ор. (Сл., 54, 92), *на трапéзѣ* (Сл., 13; Рад., 889), *трапéз* — род. мн. (Бер., 345). Розглядаючи хитання між *трапéза* і *трапéзы* в російських

пам'ятках, В. В. Колесов відзначає, що «обидва наголоси можливі були в грецькій (пор. *τραπέζα* і народн. гр. *τραπέζα*)»¹⁹.

На той час стародруки дуже рідко фіксують у запозиченнях результати дії українських акцентних тенденцій до узагальнення наголосу на флексії під впливом окситонованих іменників та акцентуаційного протиставлення форм однини і множини, тому *по ... псалтѣри* (3 зв. — передмова) з гр. *ψαλτήριον* цілком звичне не лише для цього періоду, але й у другій половині XVII ст., пор.: в *псалтѣри* (Бар., 320), *псалтіри* — наз. — кл. мн. (Рад., 1). Повну акцентну адаптацію пройшли до початку XVII ст. лише поодинокі ранні запозичення, активні в мовленні, напр.: *монастѣр* (Рад., 410), *монастырѣ* — род. (Мог., 302), *до монастырѣ* (Гал., 43 зв.), *под ... монастырѣм* (Рад., 313), *в монастырѣ* (Сл. 103, 442), *в монастырѣ* (Мог., 547), мн. *монастырѣ* (Єв., 42), *монастырѣв* — род. (Єв., 146²), *монастырѣми* — ор. (Рад., 236).

Отже, можемо відзначити, що акцентуація іменників в аналізованій граматиці відповідає тогочасній українській. Скодифікований М. Смотрицьким варіант церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції, що отримав назву *словеноруська мова*, ґрунтувався на українській акцентній системі. Як свідчить наголос іншомовних слів, зафіксованих у праці, переважна їх більшість залучена автором безпосередньо з грецької та латинської мов, точніше, з літературних джерел, у яких ці мови були представлені.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бар.	— <i>Баранович Л.</i> Меч духовный.— К., 1666 (стародрук).
Бер.	— Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука.— К., 1961.— 272 с.
ВТСУМ	— Великий глумачний словник української мови / Гол. ред. В. Т. Бусел.— К., 2004.— 1440 с.
Гал.	— <i>Гаятовскій І.</i> Ключ разумѣнія.— 1659 (стародрук).
Голоск.	— <i>Голоскевич Г.</i> Правописний словник.— 20-те вид.— Нью-Йорк ; Л., 1994.— 460 с.
Грам.	— <i>Smal-Stocky S., Gartner T.</i> Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache.— Wien, 1913.— 550 S.
Грінч.	— Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка.— К., 1907–1909.
Єв.	— Євангеліє учителное.— Євс, 1616 (стародрук). Цифровим індексом ² позначається другий рахунок.
Желех.	— <i>Желеховський Є., Недільський С.</i> Малорусько-німецький словар : В 2 т.— Л., 1886.
Зиз. Гр.	— <i>Зизаній Л.</i> Грамматика словенска.— Вилно, 1596 / Підгот. до вид. і вступ. стаття В. В. Німчука.— К., 1980 (стародрук, факсим. вид).
Зиз. Л.	— Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів і вступ. статті В. В. Німчука.— К., 1964.— 202 с.
Л. Укр.	— <i>Леся Українка.</i> Твори : В 5 т.— К., 1951–1956.
ЛСД	— Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.— К., 1997.— 752 с.
ЛЭС	— Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. М. Кожевникова и П. А. Николаева.— М., 1987.— 752 с.
Мог.	— Требник Петра Могилы.— К., 1646 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
НТСУМ	— Новий глумачний словник української мови : У 4 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко.— К., 1999.
Орф.	— Орфографічний словник української мови / За ред. С. І. Головачука і В. М. Русанівського.— К., 1977.— 856 с.

¹⁹ *Колесов В. В.* Ударение заимствованных слов в русских памятниках XVI–XVII вв. (К вопросу об акцентологической адаптации заимствованной лексики) // Русская историческая лексикология и лексикография.— Ленинград, 1972.— С. 32.

- ОС — Орфоепічний словник / Укл. М. І. Погрібний.— К., 1983.— 629 с.
- Остр. зб. — Сборник Острожский.— Острог, 1588 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
- ОСУМ — Орфоепічний словник української мови : В 2 т. / За ред. В. М. Русанівського.— К., 2001.
- Рад. РУС — *Радивилівській А.* Огородок.— К., 1676 (стародрук).
- Російсько-український словник / Гол. ред. А. Є. Кримський.— К., 1924.— Т. 1.— 290 с.
- Сл. — Службник.— Стрятин, 1604 (стародрук).
- Слав. — Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон слов'яно-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973. — 541 с.
- См. Гер. — *Смотрицький Г.* Ключ царства небесного и наше христианское духовное власти нерешимый узел.— Острог.— 1587 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
- См. Мел. — *Смотрицький М.* Грамматика словенския правильное Сунтама.— Євє, 1619 / Підгот. вид. і вступ. стаття В. В. Німчука.— К., 1979 (стародрук, факсим. вид). При документуванні з цієї пам'ятки перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
- ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка : В 17 т.— М. ; Ленинград, 1948–1965.
- СЧС — *Бойків І., Изюмов О., Калишевський Г., Трохименко М.* Словник чужомовних слів : Репринт з 2-го перероб. вид. 1955 р.— К., 1996.— 532 с.
- ТСРЯ — Толковый словарь русского языка : В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова.— М., 1935–1940.
- ТСУМ — Тлумачний словник української мови / За ред. В. С. Калашника.— Х., 2002.— 992 с.
- УЛВН — Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник.— К., 1973.— 724 с.
- Франко Філ. — *Франко І.* Твори : В 20 т.— К., 1950–1956.
- *Філялет Х.* Апокрисис.— Острог, 1598 (стародрук). Перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
- Шевч. — *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів : В 6 т.— К., 1963–1964.

I. Yu. HALCHUK

THE STRESS OF «THE GRAMMAR» BY M. SMOTRYTSKYI AS A DISPLAY OF THE OLD UKRAINIAN ACCENT SYSTEM

The article discusses the stress of nouns in «The Grammar» by M. Smotrytskyi in comparison with Old Ukrainian and modern stresses, analyses accentuation of borrowed words, defines sources of the borrowings.

Key words: stress, noun, borrowed words, Greek and Latin languages.